

Eredienst & organist

De verhouding tussen kerkvoogdij, kerkenraad en organist

is een uitgave van de werkgroep Eredienst en organist. Voor algemene informatie alsook voor het bestellen van extra exemplaren kunt u zich vervoegen bij het kerkelijk bureau van de Hersteld Hervormde Kerk, gevestigd te Veenendaal. Contact via telefoon: (0318) 50 55 41 of e-mail: bureau@hersteldhervormdekerk.nl

Eredienst & organist

De verhouding tussen kerkvoogdij, kerkenraad en organist

Inhoudsopgave

Inleiding	5
------------------	----------

1. Hoofdlijnen van de gereformeerde liturgie _____	6
---	----------

2. Het samenspel van predikant en organist _____	13
---	-----------

3. De organist en de eredienst _____	18
---	-----------

Inleiding

Al enkele jaren heeft de Werkgroep Eredienst en Organist van de Hersteld Hervormde Kerk dr. P.C. Hoek uitgenodigd om ter gelegenheid van de jaarlijkse 'organistendag' een lezing te verzorgen. De gehouden lezingen hebben betrekking op een thema dat raakt aan de gereformeerde liturgie in het algemeen en op de plaats van de gemeentezang en het begeleiden daarvan in het bijzonder.

De werkgroep meent er goed aan te doen de eerste drie lezingen – gehouden op de organistendag van respectievelijk 2011, 2012 en 2013 – nu in brochurevorm aan de kerkenraden, kerkvoogdijen, organisten en predikanten aan te bieden in de hoop dat het zowel de bezinning op alsook het gesprek over onze liturgische praktijk zal bevorderen. De tekst die voor u ligt omvat de integrale weergave van de drie lezingen; weliswaar zijn de teksten licht bewerkt maar de spreektaal is gehandhaafd. Het geheel is voorzien van eindnoten; op die manier wordt verwezen naar een aantal belangrijke Nederlandstalige publicaties die bovendien heel goed dienst kunnen doen als studiemateriaal voor degenen die meer willen weten.

Het is de wens van de Werkgroep Eredienst en Organist dat deze brochure de zorg voor en de kwaliteit van de liturgische vormgeving van de eredienst ten goede mag komen. Tot eer van de Heere en tot stichting van de gemeente.

Werkgroep Eredienst en Organist

December 2017

Hoofdstuk 1

Hoofdpijnen van de gereformeerde liturgie

Geen eenvormigheid

In deze eerste bijdrage willen we enkele karakteristieken of kenmerken van de gereformeerde orde van dienst bezien. Niet meer dan dat. Om een aantal redenen moeten we bescheiden inzetten. Het is namelijk nog niet zo gemakkelijk uit te maken wat nu precies een gereformeerde orde van dienst kenmerkt. Bestaat dé gereformeerde orde van dienst wel? Is er zoiets als één vaststaande gereformeerde liturgie? Het lijkt er niet op. Enkele voorbeelden kunnen dit verduidelijken.

Laten we beginnen bij de theoloog die juist voor de gereformeerde eredienst zo belangrijk is geweest, Johannes Calvijn. In zijn ambtelijke bediening heeft hij zich niet altijd van één vaststaande orde van dienst bediend. Al moeten we daarbij wel bedenken dat Calvijn onder druk van anderen soms gedwongen was een andere orde te gebruiken dan die waaraan hij zelf de voorkeur gaf. Zonder verder in details te treden, is het wel opmerkelijk om te zien dat de orde van Calvijn volgens de *Institutie* van 1536 (Basel) een andere is dan die in zijn *La Maniere* van 1541 (Straatsburg) en dat de orde van dienst zoals hij die in zijn *La Forme des prières et chantz ecclésiastiques* van 1542 (Genève) vormgaf weer een andere is. Met andere woorden: bij Calvijn zien we een zekere variatie in de verschillende orden van dienst die hij gebruikt heeft.¹

Nog een tweede voorbeeld. Dan is te denken aan de gemeentezang. En dat is meteen ten aanzien van het verdere van deze brochure van belang. Is er in een gereformeerde eredienst sprake van begeleiding van de gemeentezang met behulp van het orgel of niet? Voor ons is dat eigenlijk geen vraag. Toch is dat, historisch gesproken, helemaal niet zo vanzelfsprekend. Van de vroege kerk af tot de zeventiende eeuw toe komen we in de geschiedenis van kerk en eredienst breed verzet tegen als het gaat over het liturgische gebruik van instrumenten. Ook Calvijn was de mening toegedaan dat muziekinstrumenten geen plaats hadden in de eredienst.² En wat ons land betreft, ook de Provinciale Synode van Dordrecht (1574) besliste dat het 'speelen der orghelen in den kercken' afgeschaft diende te worden. Intussen gebeurde het wel dat het orgel in die periode bij het verlaten van de kerk bespeeld werd. De synode was echter van mening dat dit ertoe leidt dat

men het gepredikte Woord vergeet en bovendien dat het allerlei vormen van bijgeloof in de hand werkt. Dat er toch al snel voor en na de dienst op het orgel gespeeld werd, is te danken (of te wijten) aan de burgerlijke overheid die dat doordrukte. In de loop van de zeventiende eeuw gaat het orgel dan meer en meer gebruikt worden om de gemeentezang te begeleiden.³

Deze twee illustraties laten zien: van één, vaststaande gereformeerde liturgie lijkt geen sprake. Er zijn in de geschiedenis variaties en er zijn ontwikkelingen te zien. We zullen ons in het kader van dit eerste hoofdstuk dan ook niet bezighouden met de vraag hoe het er in allerlei onderdelen van de eredienst aan toe zou 'moeten' gaan. Denk aan vragen als: 'Gaaf het gebed aan de Schriftlezing vooraf of andersom?' 'Moet de collecte voor of na de preek?' En: 'Dient er gezongen te worden tijdens of na de collecte?' 'Dient er gezongen te worden na de wetslezing en de geloofsbelijdenis of niet?' Geen onbelangrijke vragen. Er zou, ook vanuit liturgie-historisch perspectief, veel over te zeggen zijn. Toch zullen we die vragen laten rusten. We beperken ons tot de hoofdpijnen. We beperken ons tot de vraag: wat kenmerkt een gereformeerde eredienst?

Met al de heiligen

Voordat we uitvoeriger bij die vraag stilstaan, eerst nog iets anders. Hiervoor kozen we de inzet bij Calvijn. Daar zijn goede redenen voor. Voor het ontstaan van de gereformeerde liturgie in ons land zijn Calvijns inzichten – doorgegeven door onder andere Marten Micron – van doorslaggevend belang geweest. Dat wil uiteraard niet zeggen dat Calvijn – net zo min als Luther trouwens – op een soort nulpunt begon. Ook deze reformatoren hebben geput uit de liturgische traditie van de eeuwen vóór hen. De een wat meer dan de ander. Zo is de liturgie van Luther ten diepste niets anders dan een gezuiverde misliturgie. De onderdelen die zich naar zijn oordeel met de Schrift niet of slecht verdroegen haalde hij er uit. Calvijn ging misschien, onder invloed of zelfs onder druk van het plaatselijk gebruik, een iets andere weg: wat was Bijbels gesproken echt noodzakelijk in de eredienst? Dat neemt niet weg dat ook hij terdege besefte deel uit te maken van het geheel van de kerk der eeuwen.⁴

Dat is wat mij betreft een voornaam besef. Misschien wel wat onderbelicht ten onzent... In de liturgie voegt de gemeente zich in en – als het goed is – weet zij zich opgenomen in de gemeenschap van de kerk der eeuwen. Wij geven de eredienst – als het goed is – niet maar wat vorm, op een manier die ons mooi of vertrouwd voorkomt. De dingen die er gebeuren of gedaan worden, gebeuren niet 'zomaar' en worden niet 'zomaar' gedaan. En wat gezegd wordt of gezongen, wordt niet zomaar gezegd of gezongen. Nee, in de liturgie voegt de gemeente hier en nu zich in die gemeenschap. In de gemeenschap van de kerk der eeuwen. Om 'met al de heiligen' iets te verstaan van de rijkdom van Gods grote daden.

Ik wijs kort enkele momenten aan. Niet zozeer in de hoop u te verrassen. Misschien doet het dat wel. Maar meer met het doel dat we de eredienst met andere ogen zullen bezien; en ook anders zullen beleven. Niet maar als iets van 'hier en nu' alleen, maar meer als een moment in het geheel van de gang die de kerk der eeuwen gaat. Dan blijkt de eredienst van nu verrassend genoeg in verbinding te staan met de synagoge, de nieuwtestamentische gemeente, de vroege kerk, Augustinus, Genève, Londen, De Palts. Met al de heiligen.

De ordening van de 150 psalmen bijvoorbeeld, zoals wij die kennen, is ontstaan uit de praktijk van het psalmzingen in de synagoge, afgestemd op de drie jaar durende doorgaande lezing uit de Thora, de vijf boeken van Mozes. Ook de inrichting van de dienst in de synagoge maakt duidelijk dat hier de wortels liggen van de christelijke liturgie.⁵ En, om een ander voorbeeld te noemen, de liturgie van Augustinus borduurt duidelijk voort op die van de synagoge. Lezingen, Psalmgezang, gebeden en prediking.⁶ En als de reformatie theologisch teruggrijpt op de vroege kerk en met name Augustinus, dan is het niet vreemd dat er ook in de ordening van de eredienst sporen uit die vroege eeuwen te vinden zijn.

We maken het concreet in de richting van de eredienst zoals wij die kennen. Neem een doopdienst in gedachten. Het formulier wordt gelezen. Bedacht u wel eens dat er op dat moment allerlei stemmen uit het verleden in de kerk klinken? Het formulier – in een langere versie – komt oorspronkelijk uit de Palts. Het is van de hand van Ursinus en Olevianus, de schrijvers van de Catechismus. Maar... zij bedachten de hele tekst ook niet zelf. Zij ontleenden materiaal aan Genève (Calvijn) en aan de *Christelijke Ordinantiën* van Micron, de predikant die de vluchtelingengemeente van Londen diende.⁷

Haalt u zich een trouwdienst voor de geest. Het formulier dat we lezen in de dienst is eveneens ontleend aan de kerkorde van de Palts. Deze orde had daarvoor geput uit onder andere Calvijn, die het op zijn beurt weer ontleend had aan Farel.⁸

In de derde plaats is aan het Heilig Avondmaal te denken. Opnieuw: het formulier is van de hand van Olevianus, die ook in dit formulier andere theologen citeert. De bekende woorden: 'Neemt eet, gedenkt en geloof...' zijn toegevoegd op last van de synoden van de zestiende eeuw. De woorden die ons vermanen om niet aan het uiterlijk teken te blijven hangen maar de harten opwaarts te verheffen, zijn ontleend aan de vroegste christenen. In de eerste eeuwen sprak de bisschop kort voor de avondmaalsbediening: 'Sursum corda!' (Verheft de harten!).⁹

Er zou meer te noemen zijn. In al die bekende woorden, klinken zoveel stemmen... Van alle tijden. Stemmen die spreken namens al de heiligen. Als wij die woorden opnieuw tot klinken brengen, die woorden in de mond nemen, voegen we ons in hun gemeenschap. In elk geval voor wat de vorm betreft.

Algemene uitgangspunten

We keren terug naar de hoofddlijn van dit eerste deel. Dé gereformeerde liturgie bestaat niet, zo is ons gebleken. Maar wat zijn dan 'algemene kenmerken' wil er sprake zijn van een gereformeerde liturgie? In het besef dat voor onze eigen liturgische traditie de theologische en liturgische inzichten van Calvijn bepalend zijn, zou ik de volgende punten naar voren willen brengen:

Het hart van de eredienst is het Woord. Naast het Woord is er in de eredienst geen beeld nodig: de prediking van Hem die vlees werd, maakt iedere afbeelding overbodig. Naast het Woord en na het Woord is er het sacrament als *verbum visibile* (zichtbaar woord). Het gaat om de Heere Zelf, Die met het Woord tot ons komt in prediking en sacramentsbediening. De kerk en de eredienst zijn vorm en instrument van Góds heilshandelen.

Liturgie is niet maar uitdrukking van individuele innerlijkheid of algemene vroomheid. 'Calvijns grondbeginsel van de rechte eredienst is, dat de genadige God in Zijn Woord door prediking en sacrament tot ons komt en dat wij daarom tot Hem mogen komen met ons antwoord in gebed en lied, gave en geloofsbelijdenis.'¹⁰

- Gelet op de centrale plaats van het Woord van God, zal het niet verrassen dat volgens Calvijn een eerste vereiste van de eredienst is, dat ze naar de Schrift is. Wij moeten God eren en dienen zoals Hij het gebiedt. Ook Calvijn wist dat dit niet betekent dat we uit de Bijbel een gedetailleerde liturgie zouden kunnen afleiden. Wat tot zaligheid nodig is, is in de Schrift vervat. Maar als het gaat over de 'uiterlijke tucht en ceremoniën' heeft de Heere niet tot in de kleinigheden alles voorgeschreven. 'Omdat Hij voorzag, dat dit afhangt van de tijdsomstandigheden, en oordeelde, dat één vorm niet paste voor alle eeuwen.' Op dit punt hebben we de algemene regels die de Bijbel geeft in acht te nemen en van daaruit te beoordelen wat nodig is tot onderhouding van de orde. Niet dat we lichtvaardig dingen moeten veranderen, zo meent Calvijn. 'Maar wat schaadt of sticht, zal de liefde het best beoordelen: en indien wij haar bestuurster zullen laten zijn, zal alles goed gaan.'¹¹
- Al geeft de Bijbel geen orde voor de eredienst tot in detail, er liggen wel enkele dingen vast in het Woord. Calvijn noemt drie dingen: dat het Woord gepreekt wordt, dat er gebeden wordt en dat de sacramenten bediend worden.¹² Ten aanzien van dat wat God in Zijn Woord ons geopenbaard heeft, zijn wij gebonden. In de dingen die niet in het Woord zijn voorgeschreven, is er vrijheid. Dat was in zijn tijd een doorbraak! Calvijn maakt de liturgie vrij van de gebondenheid aan allerlei menselijke instellingen. Volgens hem laat de Heere het aan mensen over om – met fijngevoeligheid voor Gods eer en de stichting van de gemeente – de orde verder in te richten. Daar ligt voor ons een voorname aanwijzing: (1) gebonden aan het Woord en (2) in de 'middelmatige dingen' naar tijd en mogelijkheden de orde zo inrichten dat de eer van de Heere en de stichting van de gemeente ermee bevorderd worden. Op die wijze heeft Calvijn ook zelf ook de liturgische vormgeving ter hand genomen.

Let wel: vrijheid in de dingen die de Bijbel niet nadrukkelijk voorschrijft, betekent niet dat er in de orde van dienst willekeur mag heersen of ongebondenheid of slordigheid. Nee, zoals de apostel zegt: 'Laat alle dingen eerlijk en met orde geschieden' (1 Kor. 14:40). Onze God is immers een God van orde. Denk alleen maar aan de inrichting van de oudtestamentische eredienst in de tabernakel, die tot in de finesses door de Heere Zelf was voorgeschreven.

Wel betekent het, dat er – wat Calvijn betreft – in deze dingen geen absolute, vaste patronen zijn. Wie erop let hoe Calvijn in Straatsburg en Genève met de orde van dienst omging, merkt dat hij zelf ook in praktijk bracht wat hij leerde. In de middelmatige dingen voegde hij zich naar het gebruik dat hij aantrof. Soms tegen wil en dank, dat wel.

Waarom een gereformeerde orde van dienst moet voldoen

Het zal u niet verrassen dat het eerste dat hier genoemd moet worden de eer van God is. De eredienst moet 'naar Gods wil geschieden, gedragen worden door de liefde tot God en bepaald worden door de vreeze van Zijn Naam'. Daarom behoort bij de uiterlijke

handeling de innerlijke toewijding van het hart! Het gaat er in de liturgie niet om onze eigen eer te zoeken..., maar die van de Heere. Zó zal de eredienst ook tot heil van zondaren zijn. Tot 'onderhouding en opvoeding van de zielen'.¹³ Immers die zielen zijn aangewezen op de voortdurende werking van de Heilige Geest, om onderwezen, be-moedigd en versterkt te worden. Tot vertroosting, geest en leven!

Naast de eer van God en het heil van zondaren, noemt Calvijn de opbouw van de gemeente. De gemeente wordt gebouwd als Christus heerschappij voert. Waar de gemeente door Hem onderwezen wordt en zo opgebouwd in kennis en in geloof. Omdat alles tot opbouw van allen moet zijn, moet de dienst eenvoudig en bevattelijk zijn. De gemeente kan alleen 'amen' zeggen op het gebed, als zij ook begrijpt wat er gebeden is.¹⁴

Dit punt krijgt veel nadruk bij de reformator. Eenvoud: in prediking, sacrament, gebed en lied. Maar wat is eenvoud? Gaat dat over de vorm of over de inhoud, of over beiden? Het laatste lijkt het geval. Na de tijd van onderwijs door offers en ceremoniën, onderwijst de Heere Zijn nieuwtestamentische kerk door het Woord. Met dat Woord daalt de Heere tot ons af. God verwaardigt Zich om zo tot mensen te komen. Dat eenvoudige Woord hebben wij dan ook niet te verachten, maar in geloof te ontvangen!

Daarmee is de verstaanbaarheid van de liturgie ook van groot belang. We hoorden al een behartenswaardig woord van Calvijn over het gebed. Over het zingen zegt hij: 'Geestelijke gezangen kunnen alleen met het hart gezongen worden. Maar met het hart kan men alleen zingen als men ze verstaat. En hierin, zegt de heilige Augustinus, ligt het verschil tussen de zang van de mensen en die van de vogels. Want een vlas-vink, een nachtegaal, een papegaai zingen wel, maar verstaan niet. De geëigende gave van de mens is te zingen, terwijl hij weet wat hij zegt: op het verstaan moet het hart en de liefde volgen, wat er niet kan zijn als we het lied niet hebben ingedrukt in onze gedachten om het zonder ophouden te zingen.'¹⁵

We maken een tussenstand op. Het hart van de eredienst wordt gevormd door het Woord. Daarom zal de eredienst ook naar het Woord zijn. In de dingen die niet recht-streeks op het Woord te funderen zijn, geldt vrijheid. Echter vrijheid is niet hetzelfde als ongebondenheid, slordigheid of willekeur. Integendeel! Omdat het om de eer van God gaat, is de meeste fijngevoeligheid nodig. De Heilige Geest is nodig. Opdat de uiterlijke handelingen met de innerlijke wijding van het hart samengaat! Met dat de dienst in het teken van Gods eer staat, is het heil van zondaren daarbij inbegrepen. Hiermee is de noodzaak gegeven van eenvoud en verstaanbaarheid. In prediking, sa-crament, gebed en lied. Tot slot spitsen we het op dat laatste nog wat meer toe.

Psalmen als gezongen gebeden

We zagen reeds dat Calvijn meent dat de Bijbel ten aanzien van de eredienst voor-schrijft dat er gepreekt wordt, dat er gebeden wordt en dat de sacramenten bediend worden. Het viel u wellicht al op dat hij het zingen niet noemt. Dat komt omdat voor Calvijn het lied een gezongen gebed is. Psalmen zijn gezongen, openbare gebeden! Bedenk daarbij dat het gebed voor hem de 'belangrijkste oefening van het geloof' is (*Institutie III.14*). Het zingen in de dienst is dus veel meer dan 'een versje bij de preek'.

Voor de reformator staat het zingen op hetzelfde niveau als de gebeden. Hij ziet het zingen dan ook nadrukkelijk als Bijbelse opdracht. Bovendien zegt hij uit eigen erva-ring te weten hoe krachtig muziek is.¹⁶

De muziek – gave van God – dient tot Zijn eer én tot nut van de naaste gebruikt te worden. In de eredienst dient ze heilig en waardig te zijn. Er zijn dan ook geen betere liederen dan de Psalmen Davids. Juist vanwege de nadruk op de inhoud, slaat Calvijn vocale muziek hoger aan dan instrumentale muziek. Instrumenten zijn 'maar' hulpmid-delen. Let wel: in de eredienst wilde Calvijn ze níet hebben. Muziekinstrumenten ho-ren voor hem evenmin thuis in de eredienst als kaarsen en wierook. 'Mensen die veel ophebben met uiterlijke fraaiigheden scheppen ook veel vermaak in dat geraas, maar God behaagt meer die eenvoud, welke Hij door de apostel aanbeveelt' (84).¹⁷ Overi-gens staat Calvijn met deze mening in een lange traditie van afwijzing ten aanzien van instrumenten. 'Waar fluitspelers zijn, daar is Christus nooit', zei Chrysostomus al...¹⁸

Zoals al aangegeven in de eerste paragraaf komt in de zeventiende eeuw de begelei-ding van de gemeentezang meer en meer op. Overbodig was dat kennelijk niet. Zo klaagt Wilhelmus à Brakel er al over dat de godzaligen in Nederland weinig lust tot zingen hadden. Als het op zingen aankomt, constateert hij bij velen 'wanlustigheid'. Hij is de enige niet die dergelijke klachten uit. Veel kerkgangers zongen niet, keken rond onder het zingen, spraken met elkaar, groetten de binnenkomers en lachten. Sommigen minachten het zingen zozeer dat ze voor de slotzang de kerk maar alvast verlieten. Het klonk ook niet fraai. Koelman meent dat de Psalmen door het vleselijke zingen in Gods oren niet anders klonken dan 'een gehuyl van beeren en wolven'. Iets dergelijks had Huygens voor hem ook al vastgesteld. Volgens hem klonken de tonen 'dwars onder één', de maten leken met elkaar te strijden en waren zoals putemmers: 'd' één dalende soo veel d' ander rijst'.¹⁹ Kortom: om de gemeentezang te laten zijn zoals Calvijn beoogde, lijkt de begeleiding ervan onmisbaar. De vraag is overigens of Calvijn met zijn afwijzing van instrumenten in de eredienst als zodanig ook de instrumentale begeleiding van de gemeentezang per se onder kritiek stelt. In elk geval zal ze dienst-baar moeten zijn aan het gezongen gebed.

Op basis van de voorgaande verkenning zou ik de volgende overwegingen willen for-muleren met betrekking tot het begeleiden van de gemeentezang.

- De begeleiding dient ondersteunend te zijn. Het betreft immers een gezongen ge-bed. Daarbij gaat het voor alles om de eer van God en de stichting van de gemeente.
- Het begeleiden van de gemeente in dit voorname onderdeel van de eredienst vraagt om 'innerlijke wijding', om betrokkenheid van het hart.
- Het orgelspel zal, gelet op het eerste aandachtspunt, waardig zijn. Dit betekent na-drukkelijk niet dat het de specifieke inhoud van de betreffende Psalm en het be-treffende vers muzikaal niet tot uitdrukking mag brengen, ook als dat om krachtig orgelspel vraagt.
- Het orgelspel dient te beantwoorden aan de eis van de verstaanbaarheid; het dient toegankelijk te zijn voor de gemeenteleden en dienstbaar aan het tot uitdrukking brengen van de gedachten, gevoelens en emoties die de inhoud van het gezongene oproept.

- Allen die betrokken zijn bij de liturgie dienen doordrongen te zijn van het grote belang van kerkmuziek. Er gaat grote kracht vanuit. Het is, gelet op de hoge plaats van Psalmen als gezongen gebeden, van groot belang. Kerkmuziek is veel meer dan achtergrondgeluid of een 'stilteverdrijver'!

Latere ontwikkelingen

Hoe ging het nadien? Op hoofdlijnen is er weinig veranderd aan de gereformeerde liturgie. In de dagen van de Nadere Reformatie zien we enige verschuiving optreden. De belangrijkste wijziging is dan dat de Schriftlezing en de Tien Geboden min of meer buiten de eredienst terecht komen. De volgorde wordt dan:

- Schriftlezing en Tien Geboden
- Psalmgezang; de kerkenraad komt binnen.
- Votum
- Aanspraak – voorafspraak
- Gebed
- Bedezang voor de preek
- Tekstlezing
- Collecte
- Prediking
- Gebed
- Zingen
- Zegen
- Orgelspel²⁰

In onze dagen zie je voorgangers soms liturgische accenten zetten, al naar gelang hun theologische voorkeuren zijn. Toch is aan de grondstructuur van de Calvijnsse liturgie niet wezenlijk iets veranderd.

Zo klinken allerlei stemmen in de liturgie. Van de synagogale liturgie tot onze vaders uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Als stemmen van getuigen uit de kerk der eeuwen. Laat het voor ons in de liturgie dan ook een samenstemmen zijn, met al de heiligen. Opdat de gemeente hier en nu zich een weet met die kerk die alle eeuwen door hier stem mocht geven aan Gods lof, als vooroefening voor de liturgie daarboven. Waar Zijn Naam eeuwig eer zal ontvangen.

Hoofdstuk 2

Het samenspel van predikant en organist

Over ensembles en solisten...

Is dit wens of werkelijkheid: het samenspel van predikant en organist? Dat is een vraag waar we allen mee moeten beginnen. Als organisten en predikanten. Hoe gaat het er bij u aan toe? En: is dat wat u betreft voor verbetering vatbaar? Want: die werkelijkheid is nog wel eens wat weerbarstig. Ik geef een paar waarnemingen door.

- Je hebt organisten die echt solisten zijn. Ze hebben de neiging 'hun ding' te doen. Ze neigen soms zelfs naar concerneren. De voorspelen zijn lang en van dien aard dat het orgel niet meer dienstbaar is maar een doel wordt.
- Een andere variant op dit thema is de organist die zelfs zijn eigen boodschappen uitzendt, die duidelijk wil maken wat zijn oordeel over de preek is. Zo kan het gebeuren dat als de dominee eens vroeg klaar is met de preek, de organist wel zal zorgen dat de dienst toch de gewenste 90 minuten haalt.
- Overigens zijn er ook predikanten die echte solisten zijn. Zij bepalen de orde. Zelfs in een andere dan de eigen gemeente vragen ze niet naar de gebruikelijke orde. Alles wat zij zelf niet doen, doet minder te zake. De organist is er alleen maar om de gemeente te helpen met het zingen. Daar is hij óók voor. Dat hij ook een eigen verantwoordelijkheid en taak heeft, leeft bij deze predikanten niet zo. De voorganger bemoeit zich zelfs wel met 'al of niet een voorspel' en verandert rustig in de dienst nog een Psalm. Wat betekent dat voor een organist die zich gewetensvol voorbereid heeft én zich ook zo op de orgelbank van zijn taak wil kwijten?
- Overigens, en dat is mijn tweede opmerking in de richting van de predikanten, hebben zij nog wel eens een behoorlijk gedevalueerde opvatting over het zingen van de gemeente. Het is niet meer dan 'een versje zingen'. Soms lijkt het alsof ze het liefst helemaal niet zingen, maar als het dan toch moet dan zo weinig mogelijk. Verzen worden wel 'verminkt' en zorgvuldigheid in het ordenen van de Psalmen lijkt niet nodig.

Hoe nodig en nuttig is het als predikant en organist meer het samenspel beoefenen! Ik gebruikte al een aantal keren het woord 'solist'. Dat is de eerste helft van de ondertitel

van dit hoofdstuk. Solisten. Zowel predikanten als organisten kunnen zich zo gedragen. Misschien gaf een van de geschetste scenario's u enige herkenning... Hoeveel toegevoegde waarde kan het hebben als zij daarentegen een 'ensemble' vormen? Dat begrip vormt dan ook het tweede deel van de ondertitel van deze bijdrage: *Over ensembles en solisten* ... Aan het einde van het hoofdstuk wil ik een aantal punten in overweging geven die tot een meer concrete invulling daarvan zouden kunnen leiden.

Nogmaals: gezongen gebeden

Voor we verder gaan wil ik graag één punt in herinnering roepen uit hoofdstuk 1 van deze brochure. In dat deel hebben we enkele kenmerken van de gereformeerde liturgie verkend. Eén aspect wil ik graag nog even onderstrepen en wel betreffende de gemeentezang. Waarom was deze voor iemand als Calvijn van zo groot gewicht? Voor hem, en dat punt wilde ik met name even naar voren halen, was zingen niet een afzonderlijke 'soort' binnen de liturgie. Nee, het zingen van de Psalmen vatte hij onder de dienst der gebeden! Zingen is bidden (*La Forme des prières et chantz ecclésiastiques*).²¹ Zingen is zelfs tweemaal bidden, althans volgens Augustinus. Calvijn heeft dus een heel 'hoge' opvatting van het zingen! Voor de reformator is het gebed de voornaamste oefening van het geloof (*Institutie III.14*); het is het midden, het hart van het christenleven. Het zingen der gemeente is dus voor hem in dit licht veel meer dan 'een versje na de preek'. Behalve voor de gemeente zelf, heeft dat betekenis voor zowel de predikant als de organist. Deze betekenis willen we wat scherper op formule brengen.

- Voor de predikant betekent het dat het zingen een wezenlijk onderdeel van de eredienst is. Het is (een vorm van) de dienst der gebeden! Dat vraagt een zorgvuldige voorbereiding. Te denken is aan de keuze van de te zingen Psalmen. Wat leggen we de gemeente in de mond? Komt daar werkelijk het hele Psalter aan bod? En als het gaat over de keuzes van de verzen: Letten we op het verband van de verschillende verzen? Beseffen we dat het zo kan zijn dat een specifiek vers misschien nooit los te zingen is, bijvoorbeeld om de zin of de gedachte van het vers ervoor direct voortgezet wordt. Denk aan Psalm 63 : 2 en 3. Zing in dat geval liever twee verzen dan het vers van uw keuze alleen. Wacht u zeker om verzen te 'verminken' (bijvoorbeeld: vers 2a en 6b). En verder: verstaat de gemeente wat ze zingt? Misschien kunt u kort iets toelichten? Begrijpt de gemeente altijd waarom ze dit nu zingt? Misschien kunt u kort uw keuze toelichten?
- Voor de organist betekent het dat hij niet bezig is om koorzang te begeleiden, maar muzikale leiding geeft aan de biddende gemeente. Dat vraagt eerbiedig spel. Dat vraagt ook vaardigheid. We zijn met een zo voornaam deel van de eredienst bezig! Dat vraagt ook, zo bedachten we al eerder, om een gewijd hart. Dat betekent niet dat het niet juichen mag als de lof op de lippen van de gemeente wordt gelegd. Dat is gepast. Echter, dat zal tegelijk beheerst zijn en niet onbesuisd. De stemmen van het orgel zeggen meer dan het volume. Weet het juichend hart zich meegenomen? Maar weet ook het wenend hart, weet ook het boetvaardig hart in het zingen van de boetepsalmen, zich door de muziek begrepen en gegrepen?

Hoe belangrijk dan dat én hij die de Psalmwoorden voor de gemeente uitkiest én hij die haar helpt om die woorden werkelijk op de lippen te nemen daarin samenstemmen?! Elkaar verstaan. Elkaar ondersteunen. Elkaar helpen...?

Wat zegt de Kerkorde?

Als we daarover nu verder gaan nadenken, als we gaan nadenken over de wijze waarop dit samenspel meer concreet vorm kan krijgen, raadplegen we om te beginnen de kerkorde van de Hersteld Hervormde Kerk en wel naar Ordinantie 6: de ordinantie voor de kerkdienst. Om te beginnen éérs de tekst van het vijfde artikel van deze ordinantie, lid 1.

Ordinantie 6 – Ordinantie voor de kerkdienst

6.5 De organist

1. De gemeente wordt met betrekking tot de kerkdienst terzijde gestaan door een organist, met inachtneming van de richtlijnen van de kerkenraad.

Laten we enkele woorden uit deze passage onderstrepen.

- Het gaat om de gemeente. De gemeente is het onderwerp (subject). Let wel: de biddende gemeente! Als de gemeente zingt, richt zij zich tot de Heere. Het gaat dus niet om u of mij. Het gaat om de gemeente. Als organisten staan we de gemeente terzijde. We helpen haar om haar dienst aan de Heere te kunnen uitrichten. Door middel van muziek mogen we haar erin voorgaan. Helpend, dienend. En laten we ons dan bewust zijn van de invloed die we daarbij en daarop hebben! Calvijn over de werking van muziek: 'Er is in deze wereld nauwelijks iets, dat op de gedragingen van mensen zo'n grote invloed heeft... En inderdaad, wij ervaren dat de muziek een verborgen en welhaast ongelooflijke kracht heeft om de harten in de een of andere richting te bewegen' (*La Forme des Prières*, voorrede). Verder schrijft hij dat gezongen gebeden in de vroegchristelijke kerk gebruikt en door Paulus aanbevolen werden omdat zingen 'grote kracht en werking heeft om de harten van de mensen te bewegen en te doen ontvlammen'. Anders dan Zwingli, die muziek als menselijke uitvinding zag, zag Calvijn haar nadrukkelijk als gave van God (*donum Dei*).²² Hoe belangrijk om je dit als organist én als predikant bewust te zijn! Dat is de werking van muziek, van zingen met het hart. Dat zegt ook iets over het effect van de begeleidende en leidende muziek. Als een klaaglied, een boetepsalm of een lofpsalm met die toon en klank wordt geleid, dat het de tekst dieper in het binnenste draagt. Want het tegendeel is ook waar: zoals de muziek kan versterken, verdiepen, intenser maken..., zo kan het ook afbreken, ontkrachten en zelfs vervuilen. Iedereen snapt dat je Psalm 6:2 niet met het volle werk speelt.
- Dat invoelen heeft nog een andere kant. Het komt aan op invoelen van de tekst en, je bewust van de invloed van muziek, de gemeente helpen deze tekst in de mond te nemen. Net zo belangrijk is het enigszins te kunnen invoelen of aanvoelen waar de gemeente 'zich bevindt'. Ordinantie 6.5.1 zegt heel terecht dat de organist geroepen is de gemeente terzijde te staan. De organist heeft dus een 'helpende' taak. Zoals hiervoor al aangegeven: het gaat om de gemeente als handelend onderwerp in dit deel van de liturgie. Hierbij geef ik enkele kritische overwegingen. Iemand terzijde staan, is niet hetzelfde als voorop lopen zonder om te zien of men u wel volgen

kan. Je proeft dat soms wel. De organist weet hoe het zou moeten gaan. Zeer waarschijnlijk is dat ook zo. En toch is daarmee niet alles gezegd. De vraag is: helpt hij de gemeente echt? En is hij bereid om, daartoe, misschien ook wel eens een beetje tegen zijn eigen muzikale voorkeuren en principes in te gaan? Zeker, u hebt ook de taak de gemeente in het zingen te onderwijzen. Maar een goede onderwijzer heeft ook oog voor zijn leerling en heeft besef van wat zijn leerling kan en wat niet. Vraag is: hoe komt het zingen, tot eer van de Heere, als vorm van de dienst der gebeden, het best tot zijn recht? Daar zal al het andere dienstbaar aan moeten zijn. De organist staat de gemeente terzijde.

- Verder benadrukt lid 1 van Ordinantie 6.5 dat de kerkenraad primair verantwoordelijk is voor de eredienst: 'De gemeente wordt met betrekking tot de kerkdienst terzijde gestaan door een organist, met inachtneming van de richtlijnen van de kerkenraad.' De kerkenraad geeft richtlijnen. Dat is iets wat predikanten zich wat mij betreft meer mochten aantrekken. Laat daar ook bezinning op zijn binnen de kerkenraad. De kerkenraad is verantwoordelijk voor de inrichting van de eredienst. Als gastpredikant dienen wij, als wij weten dat de orde waaraan wijzelf gewend zijn afwijkt van de liturgische gang van zaken in de betreffende gemeente, altijd de kerkenraad te vragen of het bezwaarlijk is dat we een iets andere (volg-)orde aanhouden.
- In de oude tekst van Ordinantie 6 stond bovendien in dit artikel (toen 6.6) te lezen dat de organist zich richt naar de 'redelijke wensen van de voorganger'. En ook al ontbreekt deze aanwijzing in de tekst van de huidige ordinantie, de gedachte als zodanig lijkt mij nuttig. De wensen van de voorganger zijn richtinggevend. De voorganger is immers verantwoordelijk voor de uitvoering van de liturgie. Uiteraard is dan de vraag wat 'redelijke wensen' zijn. Dat zal niet inhouden dat hij zich bemoeit met alles wat de organist doet. Het zijn bovendien wensen, geen eisen. De predikant dient goed te begrijpen dat de organist zijn eigen taak en verantwoordelijkheid heeft. Hij heeft ook zijn eigen visie, voorkeur, inzichten en deskundigheid. Het lijkt mij dat dergelijke wensen het best in een persoonlijk contact kenbaar kunnen worden gemaakt. Waarbij je als voorganger vraagt naar, luistert naar en rekening houdt met de gedachten en de mening van de organist.

Samenspel in de praktijk

Daarmee maken we de overstap naar het slotdeel van dit hoofdstuk. Hoe kan het samenspel in het kader van het voorgaande meer concreet worden? Ik wil het een en ander in zes punten samenvatten.

- Laten we ons bewust zijn van het 'gebedskarakter' van de gemeentezang. Wat leg je als voorganger de gemeente in de mond? Hebben we dat voldoende zorgvuldig overwogen? Is er inhoudelijk verband met het geheel van de dienst? Begrijpt de gemeente de keuze? Begrijpt de gemeente wat haar op de lippen wordt gelegd? Zingen is een zaak van het hart. Maar het hart veronderstelt het verstand, meent Calvijn (*La Forme des Prières*).²³ Volgens Augustinus is dat het verschil tussen een vogel en een mens. Een mens kan weten en verstaan wat hij zingt. Wel heeft hij daarbij misschien de hulp van de voorganger nodig. Als we ons bewust zijn van het genoemde 'gebedskarakter' van de gemeentezang, betekent dat ook dat we daarbij en daarvoor naar geschikte, gepaste muzikale vormgeving staan. Hierbij is met Calvijn te noemen dat de muziek in de eredienst 'gewichtig en waardig' moet zijn. Hij

merkt in dat verband op dat er immers gezongen wordt 'in tegenwoordigheid van God en zijn engelen'...

- Vervolgens, maar dat hangt rechtstreeks met het vorige punt samen, moet het ons te doen zijn om de eer van God en de stichting van de gemeente. Calvijn ziet muziek als gave van God. Dat was voor hem daarom zo belangrijk, omdat dat óók alles zegt over het doel ervan: (1) de verheerlijking van God en (2) het heil van de mensen. Het is dus geen doel in zichzelf. Augustinus belijdt het in zijn *Confessiones* (X.33) als zonde dat het gezang, de melodie hem meer ontroerde dan de tekst. De muziek moet niet over de tekst heersen. Het criterium van de 'verstaanbaarheid' is voor Calvijn heel belangrijk.²⁴
- Als we meer concreet naar het samenspel van de predikant en de organist kijken dan is het eerste wat ik zou willen noemen: elkaar 'waarderen'. Daarmee bedoel ik dan: oog hebben voor elkaars eigenheid en ieders verantwoordelijkheid in de eredienst. De organist richt zich naar de 'redelijke wensen' van de voorganger. Op zijn beurt neemt die het muzikale aspect en de rol van de organist daarin ten volle serieus. Dat betekent bijvoorbeeld dat we als predikanten ons ervan bewust zijn dat de organist die nauwkeurig zijn taak waarneemt ook tijd van voorbereiding nodig heeft. Concreet: dan zullen we de te zingen Psalmen tijdig doorgeven. En verder zullen we geen Psalmen wijzigen tenzij de organist aangeeft het geen probleem te vinden etcetera.
- Behalve elkaar waarderen, kunnen predikant en organist elkaar heel goed completeren, aanvullen. Als het goed is, luistert de organist op zo'n manier naar de prediking dat hij zijn eigen vertolking ervan kan geven na de dienst. Als predikant kun je dan weleens danken dat de organist verder 'preekt' waar wij gestopt zijn. Organisten hebben te beseffen dat – gelet op wat we hoorden over het effect en de invloed van muziek – zij de kerkgangers heel wat 'extra' mee kunnen geven. En dat zij, menselijkerwijze uitgedrukt, die ene gevoelige snaar nog kunnen raken. En andersom: een predikant kan, bijvoorbeeld in het gebed, soms heel goed het gespeelde oppakken en woorden geven, daar waar de organist bijna om die woorden vroeg.
- Kortom, het gaat hier met name om aan- en invoelen. Het aanvoelen van elkaar. En daar moet je elkaar enigszins voor kennen toch? In dat licht is het aan te raden om met regelmaat overleg te hebben. Anders is er soms alleen contact als het niet goed gaat. Dat is zelden constructief. Laat er gesprek zijn, om elkaar te kennen, van elkaars gedachten en visie kennis te nemen. Want... het gaat niet om ons. Het gaat om God! En Zijn dienst verdient toch ons beste kunnen?

Hoofdstuk 3

De organist en de eredienst

Inleidend

In deze derde bijdrage gaat het nadrukkelijk om de organist; het gaat meer specifiek om de organist en of in de eredienst. Dan gaat het dus over de wijze waarop hij of zij de toon zet – letterlijk en figuurlijk – voor, tijdens en na de dienst. Op welke toonhoogte tracht de organist de gemeente te brengen? En waarom? Waar is dat doorgegeven? Door de Schriftlezing? Door de emotie die de organist bij zichzelf gewaar wordt? Door die regel, uit een Psalm of een geestelijk lied, die hem op dat moment te binnen schiet? Door wat ‘men’ verwacht? Of juist niet? Door welke overwegingen laten we ons leiden? Door welke overwegingen kunnen we ons laten leiden? En... zijn er misschien ook overwegingen waardoor we ons zouden moeten laten leiden?

Kader

Voor we naar de meer praktische invulling toegaan, wil ik u – om een breder kader aan te brengen – enkele algemene waarnemingen uit mijn eerdere bijdragen in herinnering brengen. Ik noem drie dingen.

Om te beginnen zou ik eraan willen herinneren dat naar de gedachte van Calvijn het zingen van de gemeente een bijzonder belangrijk onderdeel van de eredienst uitmaakt. Het zingen van de Psalmen was voor hem de ‘dienst der gebeden’ (zie p.14). Natuurlijk heeft het zingen iets wat diep raken kan aan de beleving en natuurlijk is zingen iets dat ontroering teweeg kan brengen en natuurlijk heeft zingen ook een aspect van schoonheid. Maar, eerst en vooral is het een weg, waarin de gemeente biddend het hart tot de Heere verheft, Hem smeekt, Hem dankt, Hem belijdt, weent, zucht, klaagt, roemt.

En als zingen dat is – of in elk geval dat behoort te zijn – dan doet het er toe hoe het er aan toegaat! En dan denk ik niet alleen aan de wijze waarop gezongen of gespeeld wordt; dan denk ik er vooral aan met welke gezindheid dat gebeurt. De Heere ziet het hart aan... Ten aanzien van de eredienst geldt dat de prediker, de hoorder; dat geldt op de preekstoel, maar ook op de orgelbank. ‘Bij de uiterlijke handeling’, in die trant zei Calvijn het zelf, ‘hoort de wijding van het hart.’²⁵ En in ons hart – als prediker, hoorder en organist – kunnen nogal wat ‘ongewijde’ dingen zijn of zomaar komen. Bijvoorbeeld

als het gaat om mijn gelijk, om mijn ‘zin’, of als het er om gaat ‘die of die’ eens wat duidelijk te maken... Op de preekstoel en op de orgelbank kun je je plaats toch eigenlijk alleen maar innemen met het gebed in het binnenste: ‘Doorgrond m’, en ken mijn hart, o Heer!...’

In de derde plaats: het gaat om de gemeente. Het gaat, in het zingen, om de biddende gemeente! Als de gemeente zingt, richt zij zich tot de Heere. Het gaat dus niet om predikanten of organisten. Het gaat om de gemeente. Als organisten staan we de gemeente terzijde. We helpen haar om haar dienst aan de Heere te kunnen uitrusten. Door middel van muziek mogen we haar erin voorgaan. Helpend, dienend. En laten we ons bewust zijn van de invloed die wij daarbij en daarop hebben! De wijze waarop we de gemeente voorgaan, kan veel toevoegen maar ook veel wegnemen. De muziek is misschien niet bedoeld om het hart te vervoeren, maar wel om het mee te voeren. Hoe pijnlijk als het in plaats daarvan als een dissonant het gezongen gebed verstoort.

Laat zich ‘t orgel overal...

Binnen deze meer algemene richtlijnen willen we met elkaar nadenken over de praktijk van de organist in de eredienst. Als dienende leider in het lied. Die praktijk kan er overigens plaatselijk nog wel wat verschillend uitzien. Al zijn dat in de regel minimale verschillen. Zo is de ene gemeente gewend te zingen na de lezing van de wet, de andere gemeente niet. Hetzelfde is te zeggen van de Psalm na de geloofsbelijdenis. En verder: sommige predikanten laten gewoonlijk een ‘tussenzang’ zingen, het merendeel van de predikanten nooit. Of we bovenstaande zaken wel of niet zouden moeten doen, zoeken we hier het gesprek niet. Dé liturgie bestaat niet (zie hoofdstuk 1). De verschillende keuzes kunnen inhoudelijk en historisch wellicht aannemelijk worden gemaakt. Ik denk ook wel dat sommige broeders door hun liturgische keuzes willen laten blijken of ze zich theologisch meer op de Reformatie of op de Nadere Reformatie oriënteren. Voor zover dat écht verschillende dingen zijn...

Nu gaat het om kwesties als: welke toon zetten we, als we de gemeente hebben te begeleiden bij haar gezongen antwoord op de Wet van de Heere? Of: wat is gepast, en wat niet, als de prediker de gemeente gaandeweg de preek een Psalm op de lippen leggen wil? We laten enkele momenten kort aan ons voorbij gaan.

Om te beginnen verplaatsen we ons naar het kwartier dat aan de dienst vooraf gaat. Immers zo’n vijftien of twaalf minuten voor de dienst begint de organist zijn of haar taak uit te voeren. Al zal het vermoedelijk zo zijn dat menig organist zich tevoren al verdiept heeft in de te zingen Psalmen, misschien ook de Schriftlezing en de preektekst. Mogelijk heeft hij een passend stuk gezocht om daarmee de gemeente, bijna onopgemerkt, toe te leiden naar de eredienst zelf. Dat lijkt me sterk aan te raden. Soms treft het je als je vooraf iets opvangt van het orgelspel, dat de organist in zekere zin ‘voorwerk’ verricht. Al is de realiteit vaak dat het in een bepaalde zin wel ondankbaar werk is... Voor sommige kerkgangers dient het orgelspel als een soort geluidswal: het dempt het rumoer van de ‘voorgesprekken’.

In dat licht is het misschien wel goed om voor een gematigd stuk te kiezen. Dat nodigt uit om stil te worden. Niet dat er op zichzelf iets tegen een krachtige registratie is. Er

is wel iets tegen op lawaai... Wat kunnen gevarieerde stemmen juist veel zeggen! Misschien wel meer dan heel veel stemmen. Natuurlijk is de inhoud bepalend. Aan de toon, aan de kracht, zal op te maken zijn welk vers of couplet de organist in gedachten heeft. Of het is: 'Ik lag gekneld in banden van den dood...'; of: 'Ik zal Uw Naam met dankerkentenis...'. Het maakt heel wat uit of je als organist stem geeft aan de woorden: 'Gelijk het gras is ons kortstondig leven...' of aan de woorden: 'Looft, looft den HEER', gij Zijne legerscharen...', afkomstig uit dezelfde Psalm (103).

In gedachten gaan we vervolgens de dienst binnen. In het algemeen is het goed, lijkt mij, dat voorspelen niet te lang zijn. Bijzondere situaties daargelaten. Gaat het er niet om de juiste toon te treffen? Om de gemeente, om zo te zeggen, bij de te zingen tekst te 'brengen'? Om de gemeente voor te bereiden op de woorden? In het geval van een onbekende melodie kan ik me goed voorstellen dat de organist in het voorspel de melodie duidelijk 'neerzet'. De kerkganger kan op die manier de melodie alvast innerlijk inoefenen. Is die noodzaak er niet, dan is het goed om door registratie en volume de hoorder bij de inhoud te krijgen. Een voorspel op Psalm 29:1 – 'Aardse machten, looft den HEER!' – hoeft niet heel zacht ingezet te worden. Evenmin als een voorspel op Psalm 6:2 door de kerk heeft te daveren. Overigens, daarbij is mijns inziens ook de kracht van de gemeentezang relevant. De kracht van de begeleiding, en dus ook van het voorspel, dient afgestemd te zijn op de kracht van de gemeentezang. Soms hoor je een heel fors voorspel maar zodra de gemeente gaat zingen, krijg je het gevoel dat je in een gat valt. De stemmen – van het instrument en van de mensen – moeten samenstemmen!

Dan een opmerking over het tussenspel. Het tussenspel zal functioneel moeten zijn. Psalmverzen die inhoudelijk sterk verwant zijn of zelfs een doorgaande gedachtegang laten zien, dienen we zo dicht mogelijk bijeen te houden; het lijkt mij niet zinvol die door een tussenspel van elkaar te scheiden. Als er echter sprake is van een duidelijke wending dan kan het tussenspel de brug zijn om van het een naar het ander over te gaan. Dat geeft de organist overigens meteen de gelegenheid om de registratie aan te passen.

Na de lezing van de wet of na de geloofsbelijdenis, en ik meen op eenzelfde manier ook bij een tussenzang, dient een voorspel bondig te zijn. We kunnen ons zelfs afvragen of na de wetslezing en de geloofsbelijdenis een voorspel wel op zijn plaats is. Er is immers nadrukkelijk sprake van een 'antwoorden' of een 'instemmen'. En moet dat – als in een samenspraak – niet zo direct mogelijk? Dus als er al een voorspel is, dan zij dat in het beste geval niet meer dan een korte muzikale aanzet.

Het tegenovergestelde lijkt aan de hand te zijn als er gecollecteerd wordt. Als het zo is dat er gezongen worden nadat er gecollecteerd is, dan zal dat betekenen dat de organist een betrekkelijk lang voorspel heeft te verzorgen. In elk geval is het zaak dat we van elkaar weten – en dan bedoel ik vooral de voorganger en de organist – wat de wederzijdse verwachting is. Als de eerste met voorbedachten rade drie verzen opgeeft omdat hij van gedachte is dat er gedurende het collecteren gezongen wordt terwijl het gebruik is om na het collecteren te zingen, kan dat in termen van tijd behoorlijk verschil maken. Zonder dat ik wil beweren dat dát van doorslaggevend belang is.

Na de Woordbediening is het van groot belang hoe de organist het te zingen antwoord op het Woord voorbereid. Een algemene regel op dit punt is lastig te geven. Veel hangt samen met het einde van de preek. Was dat van dien aard dat de gemeente 'hunkert' om stem te geven aan haar gezongen antwoord? Of heeft ze 'even' nodig om op adem te komen? Hier hangt veel af van het aanvoelen en het invoelen van de organist. En niet te vergeten: hoe weerklinkt het bij en in hemzelf? Elke prediker heeft de ervaring dat organisten juist die toon treffen in hun voorspel en begeleiding, die in de prediking ook was aangeslagen. En als het ware verdergingen, waar de prediker gestopt was. In algemene zin meen ik dat voorspelen voorafgaande aan deze Psalm – na de prediking – de gemeente niet moeten 'ophouden'.

Dan zijn er nog wat ik maar 'de bijzondere momenten' noem. Zoals de gezongen zegenbede, bij bijvoorbeeld de doopbediening of in een trouwdienst: 'Dat 's HEEREN zegen op u daal'... Te denken is verder aan het moment dat de predikant de avondmaalstafel in gereedheid brengt of het moment dat de avondmaalgangers de tafel verlaten. Dan mag het spel iets van 'stille wijding' hebben. Iets 'fluisterends'. Zodat het de ziel tot aandachtige stilte maant. Juist deze 'momenten' vragen erom, dat we over en weer goed weten wat we van elkaar verwachten. Dat gaat uiteraard beter als prediker en organist meer met elkaar vertrouwd zijn.

Ter afronding richten we de gedachten nog naar het einde van de dienst. De kerk 'gaat uit' zeggen mensen dan. Als organist krijg je de gelegenheid om het bediende Woord, of een aspect daarvan, nog te meer in de gedachten te drukken. Een organist kan na de dienst wel eens een Psalm spelen, waarvan je als voorganger denkt: 'Waarom heb ik die zelf niet opgegeven?'. Een facet uit de prediking wordt zodoende niet van een muzikale omlijsting voorzien maar van een muzikaal uitroepteken!

Bij wijze van afronding wil ik nog één kwestie noemen. Het ging in deze derde bijdrage om de organist en de eredienst. Verschillende dingen zijn de revue gepasseerd. Er liggen hier echter niet alleen belangrijke lessen voor voorgangers en organisten, maar evenzeer voor de gemeente. De gemeente heeft misschien ook wel een stuk bewustwording nodig om opmerkelijk te worden, of meer opmerkelijk te zijn op wat de organist speelt. En zijn of haar spel, zowel inleidend als uitleidend, te beluisteren als stof voor de eigen meditatieve gedachten. In plaats van keuvelend, sms-ent en wat al niet meer, de kerk te verlaten. Wellicht mag de organist zo – mede – het instrument zijn om te voorkomen dat het zaad weer al te snel wordt weggenomen.

Aantekeningen

- ¹T. Brienens, *De liturgie bij Johannes Calvijn*, Kampen 1987, 17-122 (m.n. 113-122).
- ²Jan Smelik, *Gods lof op de lippen. Aspecten van liturgie en kerkmuziek*, Zoetermeer 2005, 82-85.
- ³Cf. H. Florijn, 'Nadere Reformatie en eredienst', in O.J. de Jong et al., *Het eigene van de Nederlandse Nadere Reformatie*, Houten 1992, 107-108; M.A. Vrijlandt, *Liturgiek*, Zoetermeer 19923, 106-107.
- ⁴M.A. Vrijlandt, *Liturgiek*, 82-90.
- ⁵T. Brienens, *Oriëntatie in de liturgie*, Zoetermeer 1992, 20-31; Vrijlandt, *Liturgiek*, 15-23; cf. R. Boon, *De joodse wortels van de christelijke eredienst* (Prof.dr. G. van der Leeuw-stichting, mededelingen aflevering 40), Amsterdam 1970.
- ⁶J. van Oort, Augustinus. *Facetten van leven en werk*, Kampen 1989, 69-77.
- ⁷C.A. Tukker, 'Het klassieke doopformulier', in W. van 't Spijker et al. (red.), *Rondom de doopvont*, Kampen 1983, 311-323.
- ⁸P. Biesterveld, *Het gereformeerd kerkboek* (1903), 303-310.
- ⁹W. van 't Spijker stelt dat het avondmaalsformulier de sporen draagt van de liturgie van Calvijn, De Londense vluchtelingengemeente en een Lutherse kerkorde uit Wurtemberg. W. van 't Spijker, 'Het klassieke avondmaalsformulier', in W. van 't Spijker et al., *Bij brood en beker*, Goudriaan 1980, 363-419.
- ¹⁰T. Brienens, *De liturgie bij Johannes Calvijn*, 150.
- ¹¹T. Brienens, *De liturgie bij Johannes Calvijn*, 153.
- ¹²In *La Forme* spreekt Calvijn van deze drie bestanddelen, in de *Institutie* noemt hij een vierde bestanddeel namelijk 'de aalmoezen'. T. Brienens. *De liturgie bij Johannes Calvijn*, 176-177. Doorgaans gaan we van deze vier hoofdelementen uit, dus: prediking van het Woord, dienst van de gebeden, bediening van de sacramenten en het geven van de gaven (aalmoezen).
- ¹³T. Brienens, *De liturgie bij Johannes Calvijn*, 160.
- ¹⁴T. Brienens, *De liturgie bij Johannes Calvijn*, 163.
- ¹⁵T. Brienens, *De liturgie bij Johannes Calvijn*, 166.
- ¹⁶Jan Smelik, *Gods lof op de lippen*, 73-75.
- ¹⁷Jan Smelik, *Gods lof op de lippen*, 84. Calvijn vindt het gebruik van muziekinstrumenten in de eredienst ongepast omdat hij dat rekent onder de oudtestamentische ceremoniën. Zie zijn commentaar op Psalm 33.
- ¹⁸Jan Smelik, *Gods lof op de lippen*, 82-85.
- ¹⁹H. Florijn, 'Nadere Reformatie en eredienst', 129-131.
- ²⁰H. Florijn, 'Nadere Reformatie en eredienst', 124.
- ²¹Cf. Jan Smelik, *Gods lof op de lippen*, 73-75; T. Brienens, *De liturgie bij Johannes Calvijn*, 194-198.
- ²²Jan Smelik, *Gods lof op de lippen*, 75, 77.
- ²³Jan Smelik, *Gods lof op de lippen*, 81-82.
- ²⁴Jan Smelik, *Gods lof op de lippen*, 78-80, 84-86.
- ²⁵Jan Smelik, *Gods lof op de lippen*, 74-80; T. Brienens, *De liturgie bij Johannes Calvijn*, 195-198, 207-211.

Lined writing area with 20 horizontal lines.

Lined writing area with 20 horizontal lines.